

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

***A -né* asszonynévképző**

Témavezető:
Dr. Rác Anita
egyetemi adjunktus

Készítette:
Kazamér Éva
III. évf. magyar szak

Debrecen, 2009

Tartalomjegyzék

A képző kapcsolata a <i>nő</i> főnévvel és a <i>nő</i> igével	3
A párhuzamos alakok, a <i>nő</i> és a <i>né</i> kialakulása	8
A képző kialakulása	10
A <i>nő</i> és a <i>né</i> funkcionális változásai	17
A <i>-né</i> asszonynévképző jövője	22
Irodalom.....	24

A képző kapcsolata a nő főnévvel és a nő igével

1. A régi időkben, egészen az őskorban kialakult hagyományos női és férfi szerepek különbözősége vezetett ahhoz, hogy a későbbiekben a két nem a társadalomban egészen más szerepet töltött be, ez a differenciálódás okozta a megnevezésbeli különbségeket is. Az apajogú társadalmakban a kételemű nevek kialakulásával együtt járt az, hogy az egyéni név melletti másik megkülönböztető név öröklődővé vált, tovább hagyományozódott fiúgyermekre, leánygyermekre egyaránt. Hagyományként él az a jelenség a legtöbb európai országban, hogy a leány, miután férjhez megy, az apától örökölt családnév helyébe a férj vezetéknevét veszi fel. Ezzel a tettel az újdonsült feleség azt jelzi, hogy életének egy új szakaszába lépett, új családra tett szert. A nők miután házasságot kötöttek, ennek a régi tradíciónak megfelelően névváltoztatással éltek, s férjük nevét a *-né* asszonynévképzővel egészítették ki. A ma elsősorban feleségnévképzőnek tartott *-né* valaha önálló szó volt, a finnugor eredetű *nő* szavunk alakváltozata. Mint alakpár, a *-nő* és a *-né* összetételt alkothatott bármilyen szóval, s vagy tulajdonnév vagy közszó született ilyen módon. A későbbiekben a *-né* fogalommódosító képzővé halványult, s ezután nyelvérzékünk már képzőként kezelte. Az összetételekben szereplő *-né* többféle funkciót is ellátott. Egyes esetekben csupán a nemiséget jelölte, foglalkozásnév-képzőként volt jelen, máskor pedig feleségnévképzőként. Ez a polifunkcionalitás viszont zavaróvá kezdett válni a nyelvújítás korában, így a nyelv művelők igyekeztek egy alakváltozathoz egy funkciót kötni. Az ekkor kialakult funkciómegoszlás még napjainkban is érvényben van, vagyis mai nyelvérzékünk a *-né* képzőt asszonynévképzőnek fogja fel.

A képzővé válás viszont igen lassú folyamat volt, ezen a téren meg is oszlanak a vélemények: egyesek szerint a *-né*-vel képzett szavak még ma sem számítanak tisztán képzetteknek, hanem egy átmeneti kategória tagjai.

Az *Új magyar nyelvtan* a *-né*-t termékeny főnévképzőként tartja számon, ugyanakkor külön pontban tárgyalja a vele kapcsolatban felvetődött problémát. Eszerint a *-né*, *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-fajta* elemek úgy viselkednek, mint az összetételi utótagok, például előfordulhatnak mellérendelésben: *trafikos- vagy boltosné*

(ÚMNYt. 224, 228). A *-né*-t nem követheti más képző, viszont teljes ragozási sort indít (i. m. 260).

A *Strukturális magyar nyelvtan* szintén inkább összetételi tagnak véli a *-né* toldalékot, mert kritériumrendszere szerint a képzők nem elliptálhatóak. Ezért már nem is említi meg a termékeny főnévképzők között, mivel az megengedi az ellipszist (StrNYt. 161). A képzők csoportosításánál asszonynévképzőként definiálja, és megadja, hogy csak személyt jelentő főnévhez kapcsolódhat (i. m. 785). A nemterminális névszói képzők között említi meg a foglalkozásnév-képző *-né*-vel együtt, mely csak foglalkozást jelölő szavakkal állhat együtt (i. m. 1037).

A *Magyar grammatika* a *-né* asszonynévképzőt a főnév egyik szófajtartó képzőjeként tartja számon például a kicsinyítő-becéző képzők, és a gyűjtőnévképzők mellett (MGr. 130–1). Ugyanakkor alaktani szempontból a képzőszerű utótagok külön csoportjába sorolja a *-féle*, *-fajta*, *-szerű*, *-rét*, *-rétű* elemekkel együtt (i. m. 315). Ezeket az utótagokat nem helyezi el sem az alapszófajok, sem a viszonyszók között, de képzőknek sem nevezi őket (i. m. 330).

2. A magyar *nő* főnév szélesebb értelemben vett jelentése 'olyan személy, aki nem a férfi nemhez tartozik'. Ez a meghatározás korbelt, életviszonyi és rangbeli szempontokat nem vesz figyelembe. Szűkebb értelemben olyan személyt jelöl, akinek vagy volt férje, vagy éppen van, azaz feleségre vonatkozik. Ez az utóbbi jelentés mutatkozik meg például a *nőtelen* 'olyan férfi, akinek felesége nincsen', *nős*, *nősül* szavakban is (CzF. 854).

A magyar 'femina' jelentésű *nő* főnévnek a finnugor eredete kétségtelen, PAIS DEZSŐ több finnugor nyelvből is kimutatta megfelelőit: osztj. *nè*, *nèη*; vog. *nè*, *nī*; *nēyīη* 'nős'; cser. *ňö*; md. *ňi*; lp. S. *niηēlis* 'nöstény'; lp. K. *niηēlaz* 'nöstény'. Ehhez a szócsoporthoz kapcsolhatók az alábbi *-t ~ -l képzős alakok is: f. *neite* 'leány, kisasszony'; lp. S. *nèieta* 'leány'; lp. N. *nèiđdâ*; lp. K. *nūt* 'leány'; zürj. *nīl* 'leány'; votj. *nīl* 'leány' (1951: 1). Szamojéd nyelvekben szintén fel lehet fedezni származékait: PAASONEN egy cseremiszi adatot közöl, az ufai *ṭšüṭšâ-ňö*-t, melyet összetételnek vél, s így azonosítja a *-ňö* véget a magyar *nő* szóval (idézi BEKE ÖDÖN 1928: 95). Véleményével SZINNYEI JÓZSEF is egyetért, s ő már így idézi az adatot: „cser. *ňö* (összetételben)” (1920: 32). BEKE ÖDÖN azonban nem gondolja, hogy összetételről lenne szó, egy későbbi cikkében ismét megtámadja PAASONENnek azt a

véleményét, mely szerint a *ṡšüṡṡhō* elhomályosult összetétel, melynek első tagja a *ṡšüṡṡ* jelentése 'anyám öccse', míg a *-hō* utórész a magyar *nő* megfelelője (1951: 473). A *-hō* végződést inkább kicsinyítő képzőnek tartja, amely például megmutatkozik a *lepeñâ* 'lepke' szóalakban is. (1928: 95) Példaként arra, hogy kicsinyítő képző férfinévből nőnevet képez, felhozhatók az alábbi személynevek: *Ferike* (Franciska), *Györgyike* (Georgette), ám ezek esetében valószínűleg idegen hatásról beszélhetünk. CSÚRY BÁLINT felhívja a figyelmet arra, hogy a moldvai csángó nyelvjárásban azonban a *-ka*, *-ke* kicsinyítő képző egyúttal nőképzőként is funkcionál, például a *cigánka* szó esetében, melynek jelentése nem 'kis cigány', hanem 'cigányasszony' (vö. PAIS DEZSŐ 1951: 11).

A magyar *nő*, *né* alakok alapszava a **nei*, **ni* lehetett, melyek feltűnnek tehát a rokon nyelvekben is: mord. *ni*, vog. *nē*, *ne*, *neu*, oszt. *ne*, *ni*. BUDENZ JÓZSEF a *nő*, *né* szavak vizsgálatakor szintén számos finnugor nyelvből vett példákkal szemlélteti a rokonságot: f. *neite*, *neito*, *neitse* v. *neihti*, *neitsy* v. *neihty* 'leány, szűz, menyasszony'; *nai-* 'nőszni, nősülni': *naima-runo*, *naima-ikä*; *naise* 'férjhez mehető nő, asszony, nőtény': *nais-puoli*, *nais-koira* | észt. *neitsi* 'szűz, leány'; *neito* 'menyasszony'; *naise*, *naese* 'nő, feleség': *naise mees* 'feleséges ember' | lív. *neitst* 'leány': *neitsöd*; *nai* 'nő, feleség': *naist* | lp. *neit*, *neita* 'leány' | vog. *nê*, *neu* 'nő'; *nêtâl* 'nőtelen' | oszt. *nen*, *ne*, *ni* 'nő, feleség' | votj. *nił* 'leány' | zürj. *niv*, *ni* 'leány' (BUDENZ 1867: 439–440). SZILASI MÓRICZ is hasonló adatot közöl a vogul nyelvből: *nī-nēyin* 'nős'; *nētal* 'nőtlen' (1895: 316). BÁRCZI GÉZA az alábbi származékait adja meg a *nő* szónak: *nōies*, *nōs*, *nōsül*, *nōszik*, *nōtlen*, *nōstény*, *nōvér* (SzófSz. 216).

A *nő* szó eredeti ugor megfelelője a **nege* lehetett, melyből egyrészt a magyar *nő* (**neve* > *nev* = vog. *neu*), másrészt pedig a *né* (**neje* > *nej* = vog. oszt.-mord. *nē*, *ni*) fejlődött (SZINNYEI 1890: 4). BUDENZ JÓZSEF a **nege* eredetibb ugor alakjául a **nēngä* (*nenge*) szót teszi meg, melyből később a *nēgä* jött létre (1873–81: 401–2). A finn nyelvben kimutatható a *nő*, *né* mély hangrendű párja is, a **naa* (*nā*), az alábbi szavakban: *naa-ra* 'nőtény', *naise* (**nā-ise*) 'nő', *nai-* (**nā-i*) 'nősülni, nőül venni, nőt venni'. Hasonlóan a magyar *nász* szóban is egy mélyhangú **ná* tő tétélezhető fel, mely a **neje* > *nej* > *né* analógiájára alakult **naja* > *naj* > *ná* módon (SZINNYEI 1890: 4). KISPÁL MAGDOLNA az ugor eredetű napszakok neveiről írt tanulmányában is egy olyan nézet kerül elő, mely szerint a *hajnal* szó *-nal* része a *nő* mélyhangú

másának felel meg, mely kicsinyítő képzővel áll együtt, hasonlóan a *na-p* előrészében is ezt a mélyhangú formát véli felfedezni (1938: 144).

3. A *nő* 'femina' főnevet tárgyalva elengedhetetlen, hogy számot ne vessünk a *nő* 'crescit' igével, hiszen azonosalakúságról van szó. ÁGOSTON ANTAL 1805-ben megjelent „*Magyar Oskola. Philosopháló nyelvtan*” című művében meglehetősen érdekes választ ad a fenti kérdésre. Úgy véli ugyanis, hogy ha egy ige és egy névszó hangzásában megegyezik vagy hasonló, akkor értelemben is meg kell egyezniük, keletkezésük egymásból vezethető le. Elgondolását olyan példákon keresztül bizonyítja, melyeket HALÁSZ IGNÁCZ csak „képtelenségekként” tud definiálni: „A *Fél fél?* de ugyan hogyan is ne *félne* a mi *Fél* és nem egész? ... A *Nyul nyul-e* vagy *nyúlik?* *nyul* is, *nyúlik* is; *nyul* az ojtványokhoz és zöldségekhez, hogy elrágja, megegye; *nyúlik* pedig a földön, hogy meg ne lássák ... A *Nő nő?* igenis, mert a *nő* a magyaroknál nem a már megaggott asszonyokat jegyzi, hanem azokat az ifjú menyecskéket, a kik jóllehet magosságra már többet nem *nőnek* is, de híznak, telnek, vastagodnak.” (1903: 9–10).

JUHÁSZ JENŐ a *nő* igét eredete szerint szintén azonosítja a *nő* főnévvel. Megállapítását a *nép*, illetve a *nőstény* szó vizsgálatára alapozza. BUDENZ magyarázata (1867: 439), mely szerint a *nép* szó a *nő* és a *fi* (férfi nemen való) szavak összetételéből alakult (*né* + **pi*, mint ahogyan más rokon nyelveinkben is van hasonló szóösszetétel, például vog. *aj-pi* 'gyermek', azaz leány + fiú) felülvizsgálja, és három hibát is felfedez benne: 1.) Annak ellenére, hogy néhány esetben a finnugor szókezdő **p*-nek a magyarban a *p*- is megfelelhet (*por*, *para*), az osztják *poχ*, vogul *piy*, zürjén és votják *pi*, valamint a finn *poika* szavaknak a magyarban mégsem a **pi* a megfelelője, hanem a *fi*. 2.) Ennek a *fi* elemnek (BUDENZ szerint **pi*-nek) az *-i* hangja nem tövéghangzó, mint ahogyan például a *Levedi* esetében igen, azaz meg kellett volna maradnia a szó végén az *-i* hangnak. 3.) A *fi* szó (vagy **pi*) mélyhangú (*fiatal*, *fiam*), azaz abban az esetben, ha valóban a **pi* elem lenne a *nép* szóösszetétel egyik tagja, akkor az a szó ragozásában ilyenformán tükröződne: **népiat*, **népot*, **népnak*, **néptalan*. JUHÁSZ JENŐ ezért úgy gondolja, hogy a *nép* alapszava a *nő* igében keresendő: **né* + *-p* (deverbális névszóképző), így a *nép* szó jelentése ekképpen határozható meg: 'nőtt, növekedett, gyarapodott (valami)' (1937: 313–4). JUHÁSZ a *nőstény* szó vizsgálatakor járhatóbb útnak tartja,

ha elődeihez hasonlóan nem csak azt jegyzi meg, hogy a szó a *nő* szó származéka, hanem továbblépve nem a *nő* 'femina' főnévből, hanem a *nő* 'crescit' igéből próbálja levezetni a szó fejlődését. Igazát azzal támasztja alá, hogy az MTsz. szerint a *nőstény nyőstény* változata is legalább annyira elterjedt, mint a vizsgált szó, s bár van a *nő* főnévnek is *nyő* változata, azért a *nő* ige *nyő* változatai sokkal ismertebbek (*nyől, nyűl, nyűl*). Mivel JUHÁSZ úgy véli a *nő* ige eredetének nincs elfogadható magyarázata, ezért etimológiáját tekintve valószínűleg azonos a *nő* főnévvel. A *nő* főnévből való kialakulásának a folyamatát így magyarázza: adott volt egy 'femina' jelentésű szó, melyből aztán egy igenévi, azaz névszói alak jött létre, mivel nominalis jellegű volt a finnugor mondat. Ezt a nézetet támogatja a *nő* -*ő* végződésének a megegyezése az -*ó*, -*ő* igenévképzővel. Az igenév viszont nemcsak jelen idejű, hanem múlt idejű jelentésben is használatos volt, ezt támasztja alá JUHÁSZ példája is: *haló porában* 'halott porában'. Igenévből ezután igévé vált a *nő*, melyet először csak leányra vonatkoztatva használtak, végül pedig kibővült használati köre. A *v-* tövű igék csoportjába lépett, s deverbális képzőkkel együtt új szavakat alkotott, például a *nevendék, növendék, növény* vagy éppen a *nőstény* szót (1934: 91–2).

NYÍRI ANTAL támogatja JUHÁSZ JENŐ azon nézeteit, mely szerint a *nő* ige és *nő* főnév eredetét tekintve azonos szó, s annak érdekében, hogy megerősítse JUHÁSZ érveit, a már általa felsorakoztatott indogermán analógiákon túl egy hetési nyelvjárásban ismert szót közöl: *nyüőstingyerék*, mely 'növő gyermek'-et jelent (1937: 173).

A *magyar nyelv szótára* is megfelelteti egymásnak a *nő* igét és főnevet, bár eredetüket nem vizsgálja. Azt állapítja meg, hogy a két szó ugyanazon alapfogalom alá tartozik: „A nőnek, legyen az ember vagy okatlan állat, vagy növény, életszervi rendeltetése, hogy nemét közvetlenül szaporítsa, terjeszsze, tenyészse, növeszsze.” (CzF. *nő*²).

A TESz. viszont a *nő* főnévnek a *nő* igével való származásbeli összekapcsolását és további finnugor egyeztetését tévesnek véli. Ismeretlen eredetű szóként határozza meg, szókészletünk ősi rétegébe sorolja jelentése, illetve más igéinkhez (*fő, sző*) való alaktani hasonlósága miatt (TESz. *nő*¹, *nő*²).

A párhuzamos alakok, a *nő* és a *né* kialakulása

A *nő* 'femina' főnév tárgyalásakor PAIS DEZSŐ megállapítja, hogy a szó **neŋš* eredetijéből hangtörténeti szempontból szabályos változásokon keresztül alakult ki a puszta alanyesetű *nő*, mint ahogyan a képzős és ragos alakok esetében is szabályos úton történt a változás (*nét*, *nék*, *nés*). Alanyesetben így írja le a fejlődést: **neŋü* > **neŋ* > *neŋ̄* > *nöŋ̄* > *nöȫ* > *nő*. Formánsos alakokban, például tárgyesetben: **neŋet* > **neet* > *nēt* > *nēt̄* (*nét*). Analogikusan a *nő* alanyeset mintájára a formánsos alakok átalakultak: *nőt*, *nők*, *nős*, ám volt olyan nyelvközösség, ahol az alanyeset igazodott a formánsos alakoknál feltűnő *né*-tőváltozathoz, így ezekben az esetekben a *nő* helyére a *né* lépett (PAIS 1951: 1). A finnugor szóbelsei palatalis nasalis **-ŋ-* hang palatalis zöngés spiránssal (**-ŋ-*) váltakozott, a magyarban a **ŋ* általánossá vált, melynek eredményeként *-v-* (*-j-*) ~ \emptyset változást figyelhetünk meg, például a *nő* < ómagyar **neŋ̄* < előmagyar **neŋš* ~ vog. *nē* (tő: *nēŋ-*). Emellett más fejlődés mutatkozik meg, ha a *ŋ* magánhangzóközi helyzetben van: **neŋe* > **nee* > *ne-j-e*, itt a *j* járulékhangnak tekinthető, nem pedig a **ŋ* folytatásának (LAKÓ 1941–43: 169–170).

Az OklSz. a *nő* főnévre az első adatokat a 15. század második feléből idézi, 1474: *new*, illetve összetételben 1479-ből: *kwrwanewfya* (OklSz. *nő* 1.), viszont idézhetünk korábbi adatot is, 1372-ből: *Holthneukereke* (EWUng. *nő*²). Amit az ómagyar korban *eu*, *ev*, *ew* betűkapcsolattal írtak, annak a mai magyar nyelvben többnyire az *ő* hang felel meg, a *nő* fejlődését ezért így írhatjuk le: *new* > *neŋ̄* > *nëŋ̄* > *nöŋ̄* > *nőŋ̄* > *nő*. Azonban az említett kettőshangzóknak más irányú fejlődése is volt: a *feu* > *fő* ~ *fê* > *fé* változáshoz hasonlóan így a *new* > *nő* ~ *nê* > *né* alakváltozat is kialakult, viszont kérdéses, hogy a kettőshangzókból hogyan alakult ki az *ê* > *é* hang. MELICH JÁNOS olyan példát hoz a hangváltozásra, amikor a kettőshangzó szó belsejében lett *ê* majd *é*: a vas-megyei *Leuka* > *Léka* helynevet idézi. (1920: 126).

A vizsgált szóval mind *nő*, mind *né* alakjában összetételek keletkeztek, például az *agg* melléknévvel összekapcsolódva egyaránt találhatunk adatokat az *agnő* és az *agné* létezésére: „Ez lean nemely gonoz regy aknevneec tanalchabol ew annyat

mereggel meg ewle; Az agnénac hogy fogadást tót volna” (NySz. 990). Azonban a két szóalak differenciálódott, méghozzá olyan módon, hogy a *nő* önálló szó maradt, míg a *né* fokozatosan denominális képzővé vált. Ezt a változást támasztja alá a szavak hangrendje is, mely szerint a *nő* hangrendjét követik a ragok abban az esetben, ha a *nő* egy összetételben második tag, így mutatva rá annak önállóságára (*aknevnec* ’aggnőnek’), ezzel szemben ha olyan összetételt vizsgálunk, melyben a *né* alak szerepel, akkor a rag nem a *né*, hanem az alapszó hangrendjéhez fog igazodni (*aghnenak* ’aggnénak’) (KERTÉSZ 1909: 121).

A párhuzamos alakok különböző jelentésekre való lefoglalása régi jelenség nyelvünkben, például ha a szótöveket nézzük: *véres a kés ~ veres az ég alja; fiú ~ fia és fiúja; nő ~ neje és nője*. A birtokos személyragos formák esetében úgymond „megindult a küzdelem az elsőségért”, eltérő jelentésárnyalat kapcsolódott az alakokhoz, valamelyik alakot például az irodalmi nyelv részesítette előnyben, míg a másik a köznyelvben terjedt el, mint például a *bimbaja ~ bimbója* esetében. Másik lehetőségként jelentésbeli különbség alakult ki a formák között, erre kiváló példa a *neje ~ nője* szópár (RUZSICZKY 1956: 503). A *neje* alak a Besztercei szójegyzékben tűnt fel először: 1380–1410: *neye* (MSzFE. 472). A 19. század előtt egyáltalán nem volt elterjedt, KERTÉSZ MANÓ a 16. század végén írt levélből közöl róla egy adatot: „az en azzonyom *Neyemnekys*... azzonjom *Neyem*” (1937: 53). DUGONICS ANDRÁS így vélekedik a birtokos személyragos forma kialakulásáról: „Vő, Vejet formáltak a Magyarok, úgy eme’ szóból is: Nő Nejet a’ Régiek... A Neje szó annyit tészén, mint Felesége.” (idézi ZIBRINYI 1875: 173). NAGY J. BÉLA egyetért ezzel a megállapítással, szerinte a *neje* egyenértékű a *feleség* szavunkkal, ezt támasztja alá az *egynejűség* szavunk is, csupán stilisztikai különbséget vél felfedezni a két alak között: a *neje* szót szerinte a műveltebb társadalmi réteg használja gyakrabban, választékos szóválasztás, míg a *feleség* hétköznapi szó (1936: 142).

Egy kicsit jobban szemügyre véve ennek a szónak a jelentésváltozását, azt mondhatjuk, hogy a 19. század első harmadában még általános volt előkelő körökben a *neje, nője* alakok ’feleség’ értelemben való használata, „úri embernek *nője* a felesége” (KERTÉSZ 1937: 53), ezt megfigyelhetjük például Kazinczy levelezésében is: „Sajnálom *nője* esetét”, „*Nőm* beteg” (idézi BEKE 1950: 373). Ez a használat még egy évszázaddal később is élt, a férj kispolgári körökben úgy nevezte feleségét, hogy

nőm, aztán a két szó között kialakult különbség miatt, miszerint a *neje* jelentése 'felesége', a *nője* jelentése pedig 'nem hitese felesége', a használatban is változás állt be, a *nőm*, *nőd* szavak helyett gyakoribb lett a *feleségem*, *feleséged* szavak használata. Ugyanakkor szembeűnő, hogy a *nős*, *nőtlen* szavak jelentésárnyalata nem vált negatívvá az idők során (NAGY J. 1936: 143). A két alak, a *neje* és a *nője* tehát elkülönültek egymástól, más-más jelentésárnyalatot kaptak. Hangulatuk, és más szavakhoz való jelentéstani viszonyuk folyamatosan változott az évtizedek során (TESz. *nő*²). A pesti csibésznyelvben a *nője* szóalak jelentése 'kedvese, szeretője' lett, s még napjainkban is csak a hitese feleségre mondjuk azt, hogy valakinek a *neje* (BEKE 1950: 373). Érdekes lehet azonban az a tény, hogy a 19. század végén voltak olyanok, leginkább az írástudatlanok között, akik nem ismerték a *neje* szó pontos jelentését, s ezért csak ritkán használták, leginkább ha urasan akartak beszélni, s akkor is helytelenül, *férj* jelentésben (MTsz. 1. *nő*). SZŐREGHI példája legalábbis erről tanúskodik: „Mi' csinál a *nyője*?” kérdezi a pusztaföldvári parasztasszony az apáczai x-nét. „Mos” mondja tréfázva. „Az enyim is” volt a felelet a parasztasszony részéről, pedig az ő *nyője* = férje hordta a kukoricza szátat” (1883: 373).

Jelentés-elkülönítésre a képzők szintén alkalmasak, a *nő* és *né* nőnévképző alakpár esetében is más-más jelentést képviselnek a változatok: *tanítónő* 'tanítással foglalkozó', míg *tanítóné* 'tanító felesége' (A. KÖVESI 1956: 19–20).

A képző kialakulása

A *-né*-vel képzett szavak eredetüket tekintve összetételek, mivel a *-né* képző az önálló szóképzési egységként definiálható *nő* szóból alakult ki, s annak mintájára működött. A *-né*, mint képző, kétféle funkcióban szerepelt. Ezt láthatjuk abból is, ahogyan például SIMONYI ZSIGMOND megadja az alábbi összetételek jelentését: *király-né* 'király-neje', *mosó-né* 'mosó-nő'. Végül a *-né* fogalommódosító képzővé vált (1905: 293). Mielőtt azonban rátérnénk ennek a folyamatnak a bemutatására, tekintsük át röviden, hogy hogyan alakulhatnak ki szuffixumok, képzők és ragok a magyar nyelvben.

FRANZ BOPP az 1830-as évektől kezdve műveiben úgy magyarázta az indoeurópai képzők létrejöttét, hogy azok névmásokból, illetve egyéb szógyökökből

alakulhattak ki, azaz szerinte az indoeurópai nyelvek elemei összetétel útján, agglutinatioval keletkeztek. Az agglutináló nyelvek a tőszavakhoz önálló szavakból elsorvadt képzőket, ragokat ragasztanak, ezáltal módosítják annak jelentését, illetve jelölik a mondatbeli viszonyt (vö. PAIS 1956: 402). Ez az elmélet sokáig uralkodott a nyelvtudományban, GOMBOCZ ZOLTÁN több évtizeddel később is azt vallja, hogy BOPP felfogása a meghatározó ezen a téren (1898: 340).

Ezzel az elmélettel szemben, az 1900-as évek elején LUDWIG ALFRÉDnek az adaptációs elmélete került az érdeklődés középpontjába, munkájának címe *Agglutination oder Adaptation?*. Írása szerint a képzők és ragok úgy keletkeztek, hogy a szóvégek jelentés- és viszonymódosító funkciót kaptak, azaz ezekre a szerepekre adaptálódtak, ebből adódik az elmélet elnevezése is (vö. D. BARTHA KATALIN 1958: 6). HORGER ANTAL a nem összetétel útján keletkező képzőkről azt írja, hogy „suffixumok puszta szóvégekből is keletkeztek oly módon, hogy több, bizonyos fokig hasonló jelentésű szó véletlenül ugyanazon hanggal vagy hangcsoporttal végződött, s ezért a beszélők ezt a hangot vagy hangcsoportot formatív szerepűnek érezték, úgyhogy az egész szótest ezen lélektani elemzés következtében két részre bomlott: egy gyökérrészre, amelyhez az illető szó jelentése fűződött, meg egy suffixumra, melyhez az egész szócsoport jelentéseinek közös (formatív) elemei fűződtek.” (idézi PAIS 1956: 403). A két eltérő felfogás, az agglutinációs és az adaptációs elmélet hívei között vita is kialakult erről a kérdésről a 19. század utolsó évtizedeiben. Megemlíthetjük, hogy nyelvérzékünk szempontjából viszont lényegtelen az, hogy a végzet, melyből a későbbiekben a képző kialakult, hajdan önálló szó volt-e vagy sem, mint ahogyan az is, hogy egységes elem volt-e vagy összetett. Csupán az a lényeges, hogy egy adott szócsoporthoz ugyanazon végződéséhez „közös fogalommodosító értelmet” köt a beszélő (SIMONYI 1905: 294).

PAIS DEZSŐ a köztes utat tekinti járhatónak. Úgy véli, hogy nyelvünkben keletkeztek, s még napjainkban is keletkeznek toldalékok önálló szavak elsorvadásával (erre példának a *-hat*, *-het*, illetve a kétféle *-né* képzőt hozza), és ellentétes módon, szóvégek megelevenedésével is. A *-hat*, *-het* és a kétféle *-né* képző kialakulását vizsgálva úgy véli, hogy a nyelvérzék hangalaki és jelentésbeli viszonyítást hajtott végre olyan elempárokon, mint például a *múl* : *múlhat*. A

hangalaki egyezésnek–különbségnek pedig a viszonyítás miatt jelentésben való egyezés–különbség feleltethető meg, azaz bizonyos jelentésmódosító funkciót kapcsolt a nyelvérzék az egyik elem végéhez, így analógia útján már más szavakhoz is hozzákapcsolta, tehát képzőként kezdte el kezelni és használni (1956: 404).

A *magyar nyelv története* a képzők keletkezésének módjait vizsgálva megállapítja, hogy az önálló szavak képzővé válása olyan folyamat, mely napjainkban is tart. Az agglutinációval keletkezett képzők közé sorolja a *-hat*, *-het*, a *-ság*, *-ség* és a *-né* nőnévképzőt. A *-né*-t a *nő* főnév alakváltozataként definiálja, mely korábban ugyanúgy összetételt alkotott más szavakkal, mint a *nő* (MNYT. 323, 331).

A *-né* képzők kialakulása kapcsán először vizsgáljuk meg, hogy milyen régről adatolhatók az első *-né* képzős adatok, hogyan alakulhattak ki, s egyáltalán milyen funkciót látnak el ezek a képzők nyelvünkben. PAIS DEZSŐ kétféle eredetű *-né* képzőt határoz meg: a feleségnévképzőt, illetve a női foglalkozásnevek képzőjét.

A feleségnévképző *-né*-re az OklSz. az első adatot 1288-ból idézi: Marcelneygyaya, további példák: 1354: Bankneytereme; 1377: Palnewelgy; 1459: Naghandreasnehaza; 1509: Alberto Demeternefya; 1528: Kysanthalne (OklSz. *né*). Ezekben az összetételekben a *-né* elem olyan tulajdonnevekhez kapcsolódott, melyek férfit jelölnek, azaz az összetételek jelentése az, hogy 'valaki valakinek a felesége'. Ebből adódóan a szavakban a *nő* szót fedezhetjük fel. Érdekes kérdésként azonban felvetődik, hogy hogyan alakultak ki az első ilyen összetételek. PAIS DEZSŐ kétféle elgondolást vázol fel:

1.) A finnugor nyelvekben a birtokviszonynak egyik formája a jelöltség, ennek egyik változata amikor személyragot visel a birtokkifejező szó, például: *a víz sodra*, *a könyv helye*. PAIS DEZSŐ a *fő* 'caput' szó történetét párhuzamba állítja a *nő* szó fejlődésével. A *fő*-nek a finnugor előzménye a **peŋ* szó. Hasonló hangfejlődésen ment keresztül mint a *nő*: a *feü* > *fő* pusztán alanyeset mellett kialakult az egyes 3. személyű forma is: *feé* > *feë* > *fehë* ~ *fejë* > *feje* éppen úgy, mint ahogyan a *neü* > *nő* alanyesett mellett létrejött a birtokos személyragos forma: *neé* > *neë* > *nee* > *neje* (1951: 6).

2.) A másik forma, egy ősi jelöletlen birtokviszony által egyes 'férfi' jelentésű szavakhoz hozzákapcsolódott a *nő* szó is *né* alakváltozatában, s így összetételeket

hoztak létre. Ez a fajta szóalkotási mód figyelhető meg például a *hegytető*, *vízpart*, *szemhéj* szavak esetében is. A két szó közti birtokos viszony ekkor kikövetkeztethető jelentésükből, a lélektani vagy tárgyi helyzet is utal rá.

A *né* alakváltozat kialakulhatott a *nő* szónak egyes 3. személyű birtokos személyragos alakjából úgy, hogy a *neé* > *neë* > *nee* hangfejlődésnek nemcsak a *neje* szó kialakulása lehetett az eredménye, hanem a *nê* > *né* alak is. PAIS úgy véli, ezt az elképzelést erősítik meg a már említett adatok: *Marcelneygyaya*, *Bankneytereme*. Más példákat is idéz, mint például az *Anthalwey* vagy *Kyralmezey* szavakat, melyekben a birtokot jelölő második elem olvasata *vei* ~ *veí*, *mezei* ~ *mezeí*. Ezek úgy alakulhattak ki, hogy a személyragos alakon az *ĩ* személyjelölő elem (a finnugor 3. személyű személyes névmás kezdő *s* hangjának a fejleménye) az előtte lévő tövégi *e*-vel vagy *ë*-vel összekapcsolódva nem *eĩ* > *é* > *ë* > *e* vagy *ëĩ* > *é* > *ë* > *e* változáson ment keresztül, hanem *eĩ* > *ĩ* > *i* vagy *ëĩ* > *ĩ* > *i* hangfejlődésen. Azaz a *nő*-höz tartozó személyragos alak fejlődése a következőképpen történt: **neyeĩ* > **neyii* > **neyí* > *neí* > *nei*, vagyis a *mezei*, *nei*, *fei*, *vei* ugyanolyan hangfejlődésen mentek keresztül, mint a HB.-ben az egyes 3. személyű birtokos személyragozott *lilki* szó. BÁRCZI GÉZA is úgy látja, hogy az *ĩ*-s kettőshangzóknak kétirányú fejlődésük volt: *é* > *ë* > *e*, illetve *í* > *i* (1953: 325). Emellett kivételesnek véli a *-né* nőnévképzőben az *í*-t. Nem tartja ősinek, viszont ő is megengedi azt a lehetőséget, mint PAIS, mégpedig hogy diftongusból (*ii* > *i*) jött létre (i. m. 326). Hasonló formák a régiségben illetve napjainkban is vannak: *hiti*, *testi*, *szereteti*, *fődi*, *pénzi*, ám ezekben nincs az *i* előtt magánhangzó, amit azzal magyarázhatunk, hogy ez az *i* a tövégi magánhangzó + *ĩ* személyrag kapcsolatából jött létre, míg a *mezei*, *nei* formák esetében az összevonódott *í* > *i* előtt, a kiesett *γ* előtt ott maradt a *tő* magánhangzója: *Marcelne/i*. Azaz a *Marcelnei*, *Banknei*, mint egyes 3. személyű birtokviszonyt kifejező összetételek jelentése: *Marcel-neje*, *Bánk-neje* (PAIS 1951: 8–9).

A TESz. az első lehetőséget, mely szerint a *-né*-ben személyragos forma lappang, nem tartja valószínűnek az ősi birtokviszonyos összetételek jelöletlensége miatt. A *-né* alakváltozat létrejöttét egyszerű hangtani fejlődéssel magyarázza: a szóvégi **γ* illabiális *ĩ* félhangzón keresztül fejlődött tovább. Másik feltevése, hogy toldalékos alakokból elvont analogikus töváltozatként jött létre a *-né* (TESz. *nő*²).

A magyar nyelv történeti nyelvtana szerint a *-né* elem alak- és jelentéshasadással különült el a *nő* főnévtől, a fejlődés kiindulópontjaként pedig a jelölt birtokos jelzős összetett szavakat adja meg, hasonlóan PAISHoz: *Marcelneygyaya* (*Marcel* + *neje* + *gyiaja* 'dója'). A hangalak aztán egy szótagúvá rövidült, magánhangzói diftongust alkottak, végül monoftongizációval alakult ki a *-né* alak: *neje* > *nei* > *né* (TNyt. 276–7). A jelentésspecializálódás által eltávolodott egymástól a két alakváltozat, a 14. századi adatokban túlnyomórészt még összetételi tagként szerepelt a *-né*, a 15. század közepétől azonban már főleg feleségnév-képzőként funkcionált (i. m. 315). A *-né*-t tartalmazó foglalkozás- és tisztségneveket más típusba sorolja, megállapításai ebben a tekintetben teljesen megegyeznek PAIS DEZSŐ véleményével (i. m. 277).

PAIS a foglalkozásnév-képző *-né*-vel képzett kifejezésekre az alábbi példákat sorolja föl: 1500, 1544: *mosóné* ~ 1611: *mosónő*; 1553 *kontyfűzőné*; 1702: *majorné*; 1719: *pálinka-korcsmárosné* (1951: 2). Ezekben az esetekben a *-né* analógia hatására a *nő* szóhoz hasonlóan viselkedik. Megalakulásukkor ezek a kifejezések szószerkezetként funkcionáltak, elemeik viszonya jelző és jelzett szó, ám a jelzői viszonyinak az érzékelése egyre inkább elsikkadt, így a két elem mindinkább összeforrvá fejezett ki egy együttes képzetet, azt, hogy valamilyen foglalkozást nő végez. Ekkor a szószerkezet már összetételként hatott, mely aztán elhomályosodásnak indult. Ezt a folyamatot kiváltképp felerősítette az, hogy önállóan a *nő* alakváltozatot alkalmazták a legtöbb esetben, míg az alábbi példákban többnyire a *né* alak szerepelt. Ennélfogva a nyelvérzék a *mosó* : *mosóné* összetételben az utótagot mint képzetmódosító elemet elvonta, s azt más szavakhoz hozzákapcsolva képzőként kezdte el használni (1951: 3).

A képzők felépítésüket tekintve két részből állnak, a képzőtestből és magából a képzői jelentésből, mely a belső, tartalmi részt képviseli. Ez a két elem együtt nem funkcionálhat önálló szóképzési egységként (LAZICZIUS 1941–43: 18). A *nő* szóból kialakult *-né* tehát fejlődése során önálló szóképzési egységből képzővé vált, s ez a kétfajta használat egy időben egymás mellett élt. Az akkor *-né*-t tartalmazó szavak átmeneti kategóriába tartoztak, vagyis nem mondhatjuk azt sem, hogy már képzett szók lettek volna, de azt sem, hogy még összetételekként szerepeltek. A nyelvtörténetből erre a jelenségre ismerünk még további példákat is:

1.) a német *-heit* képző ugyancsak önálló szó volt régen: kfn. *heit* 'minőség, tulajdonság'; ófn. *heit* 'rang, állás'; gót *haidus* 'minőség'. Napjainkban azonban már tisztán képzettnek mondhatók a vele képzett szavak (LAZICZIUS 1941–43: 21).

2.) a magyar *-ság, -ség* képző is valószínű, hogy önálló szóból vált képzővé, bár erre az önálló szóra még nem találtak megkérdőjelezhetetlen adatot, a f. *sää* 'tempus' szóval próbálták összeegyeztetni. A leginkább amellett szóló érvek, hogy a régiségben önálló szó volt LAZICZIUS szerint az, hogy régi nyelvemlékeinkben hol külön írva, hol egybeírva, egyes esetekben illeszkedés nélkül szerepel a szó: Besztercei szójegyzék: *ag sig*; HB.: *birsagnop* (1941–43: 22).

A *né* képzővé válása lassú folyamatként zajlott le, ezt bizonyítja az is, hogy külső formájában már képzőként tűnt fel, mivel a rag a tőszó hangrendjét követte: *Bakithy Pál uramnének* írtam. Abban az esetben, ha a *-né* nem mély, hanem vegyes hangrendű névvel áll együtt, akkor a hozzá kapcsolódó toldalékok ingadoznak: *Mareknétől* vagy *Mareknétől* (NyKk. 261). Ugyanakkor jelentéstanilag még néha őrizte önállóságát, azaz második tagként szerepelt az alábbi összetételekben is: *Paxy Anna, nagyságos Révay Ferencne*, melyben a *nagyságos* jelző nyilván csak *Révay Ferencre* vonatkozik, így a *né*-t a 16. századi nyelvérzék 'neje' jelentésben értelmezte. Egyes esetekben nem is volt lehetséges más elgondolásuk: *Ez a lewel adassek Pinney Kathalyn aszonnak, az nehay Szalay Péternének kezéhez; néhai Fekete Jánosné, ki most Gicöri Györgyné* (KERTÉSZ 1909: 122–3). Ezekben a kifejezésekben tehát még a *-né*-nek az önállóságát tapasztaljuk 'uxor' jelentésben, ami megmagyarázza azt a „negatív nyelvtörténeti jelenséget” (i. h.), hogy a 16. században miért nem létezett *özvegy Kovács Jánosné* féle aláírás. LAZICZIUS GYULA talányos megfogalmazásával élve: „a XVI. században ez még *özvegy Kovács János*—nejét jelentette volna, egy özvegyember elhalt feleségét, aki persze már nem igen osztogat autogrammot e siralom völgyében” (1941–43: 23). KERTÉSZ MANÓ úgy véli, a *-né* képzővé válása a 17. század második felében fejeződött be, mivel ekkor már nem találkozunk olyan kifejezésekkel, melyekben a *-né* elem az összetétel egyik tagjaként funkcionált volna (1909: 123). LAZICZIUS GYULA kiegészíti KERTÉSZ megállapítását azzal, hogy a 17. század közepe után lassan feltűnnek az *özvegy Kovács Jánosné* féle aláírások, viszont erre adatokat nem közöl,

holott KERTÉSZ szerint, ehhez hasonló kifejezéseket még a 18. század első negyedében sem lehet felfedezni (1909: 123).

LAZICZIUS GYULA összességében egyetért KERTÉSZ MANÓ véleményével a *-né* képzővé válását illetően, ám éppen végső következtetését kérdőjelezi meg: mivel lehet bizonyítani azt, hogy a 17. század második felében már valóban lezáródott ez a folyamat? Szerinte az, hogy a nyelvhasználat koronként megváltozott a *-né* tekintetében, nem azt jelenti, hogy már el is érte a képzői fokot, csupán azon az úton halad. Szemügyre veszi jelenében a *-né* használati körét: egyrészt 'feleség' értelemben használták (pl. *Kovács Jánosné*), másrészt 'nő' értelemben (pl. *szakácsné*). Ugyanakkor mindkét esetben a *-né*-nek eleven jelentést tulajdonít, szerinte „mind a két jelentés inkább külön jelentés-pulzusként hat, semmint képzői jelentés-aspektusként”, azaz a *-né* jelentését egyenértékűnek tartja a *-nő* jelentésével. Különbséget abban állapít meg, hogy a *-né* alakilag már nem teljesen önálló, ezt támasztja alá az, hogy a ragok a töszó hangrendjéhez illeszkednek. Ennek ellenére LAZICZIUS nem gondolja, hogy teljes alaki önállótanságról lenne szó. Szerinte csak akkor beszélhetnénk arról, ha már a *-né*-nek is lenne egy mély hangrendű párja, egy *-ná* forma, mint ahogyan a *-ség* képzőnek is kialakult a *-ság* párja. A kései ómagyar korban önálló szóból kialakult képzőknek — köztük a *-né*-nek sem — jött létre veláris párjuk, aminek két okát olvashatjuk *A magyar nyelv történeti nyelvtanában*. Egyrészt a *-né* alakilag és jelentésbelileg csak kicsit távolodott el a *nő* főnévtől, kötődött hozzá, s ez a kötődés akadályozhatta meg az illeszkedő, mély hangrendű pár létrejöttét. Másrészt a képzők keletkezésének az idején már egyre inkább terjedőben volt a vegyeshangrendűség, mely szintén nem kedvezett az illeszkedés megvalósulásának (TNYt. 277). LAZICZIUS GYULA mindenesetre KERTÉSZ MANÓ megállapításától elhatárolódik, mint mondja, szó sem lehet arról, hogy a *-né*-t a tiszta képzők közé soroljuk, azok a szavak, melyekben szerepel, a már említett átmeneti kategóriába tartoznak, azaz sem összetételek, sem pedig képzett szók (1941–43: 24).

Csupán érdekességként említjük meg, hogy LAZICZIUS GYULA tanulmányára reagálva TECHERT JÓZSEF jelzi, hogy olyan jelenségre is ismerünk példát, amikor nem a már *-né* kapcsán emlegetett összetett szavak közelednek ahhoz, hogy képzett szóvá váljanak, hanem fordítva: a képző válik önálló szóvá, ezt láthatjuk például a *kisded* szó esetében. A *-ded* képző mivel egyre ritkábban fordult elő és sok helyen

nem ismerték, ezért önálló jelentést tulajdonítottak neki, mint 'kiseded gyermek', 'kicsiny' jelentésű összetett szónak fogták fel, nem pedig átmeneti kategóriába tartozó szóként (1942: 264).

A nő és a né funkcionális változásai

Azáltal, hogy a *nő* szóból kialakult a kétféle *-né* képzőnk, számos használatbeli kérdés vetődött fel. A *-né* képző mivel hosszú folyamat eredményeképpen jött létre, ezért voltak olyan átmeneti állapotok, amikor a vele képzett összetett szavakban még teljes értékű tagként szerepelt, azaz a *nő* analógiájára működött, s nem csak feleséget jelölt, hanem nemiséget is. Nyelvünk tehát régebben nem következetesen használta a *-né* képzőt. Így azt mondhatjuk, koronként változó volt, hogy a beszélők milyen funkciót tulajdonítottak neki: asszonynévképzőnek tekintették, vagy a nőnem képzőjének. A nyelvművelés kora viszont változást hozott e téren, a közérthetőség érdekében szerették volna elérni, hogy a *-né* csak egy funkciót láthasson el nyelvünkben, mint feleségnévképző, míg a foglalkozásnév-képző *-né*-t a *nő* szóval szerették volna helyettesíteni.

Az NyÚsz.-ban azt olvashatjuk, hogy VERSEGHY FERENC volt az első, aki különbséget állapított meg a *nő* és a *né* között: *varróné* 'varró mesterember felesége', *varró nő* 'varró asszony, akár feleség, akár nem'. A *nő* önállóságára felhívva a figyelmet megemlíti, hogy a *nő* csak éles inflexiókkal áll (*nőben*, *nőnek*), míg a *-né* esetében az előtte álló szó hangrendje a döntő (*szabónétúl*, *serfőzőnétül*) (NyÚsz. 237). SIMAI ÖDÖN egyik tanulmányában azt olvashatjuk, hogy RÁTH MÁTYÁS már korábban is kitér a használatbeli különbségre, s idézi szavait: „Mert az a *né* szótska feleséget térszen, s koránt sem egygy azzal az *innel*, melyet a Németek minden asszonyt jegyző szó végénn helyjeztetni szoktanak. ... a Magyar tsak akkor él véle, mikor az asszonyt a' férje nevével nevezi ... nem mondja *Valtronnénak*, ha az atyját *Valtronnak* hívják, hanem *Valtronné* azt teszi, hogy *Valtronnak* a felesége.” Egyúttal megjegyzi azt is, hogy a *-né* foglalkozásnév-képzőként való alkalmazása például a *szakácsné*, *mosóné* esetében helytelen szokás, melyet idegen nyelvből vettünk át. SIMAI szerint a *-né* alakváltozat a 18. század végétől kezdi ellátni általánosabban a foglalkozásnév-képző funkcióját, ezt támasztják alá a *tánczosné*, *színjátszóné*,

barátné szavak is (1911: 89). PAIS DEZSŐ szerint az ilyen összetételek viszont inkább „mesterséges csinálmányok”-nak tekinthetők, semmint természetes, ösztönszerű formáknak, példaként ő is többek között a *táncolóné*, *táncolónő* szavakat hozza, avagy a *Táplálone* ’dajka’ szót (1951: 3). A *Nyelvművelő kézikönyv* szerint viszont ezekben az esetekben olyan foglalkozásokról van szó, melyek eleve nőkhöz kötődnek, ezért mutatkozik meg az elnevezésben is a *-nő* vagy a *-né* elem (*bejárónő*, *bejáróné*), s még a teljes személynevek után sem szoktuk elhagyni a *-nő* utótagot (Újhelyi Mária *varrónő*), ha az foglalkozásnevet jelöl (NyKk. 325).

FOGARASI MIKLÓS a *markotányos* szó történetét vizsgálva megjegyzi, hogy az 1900-ig lejegyzett adatok közül kilencszer a *markotányosnő*, míg tizenötyszer a *markotányosné* alakváltozat fordult elő. Úgy véli a *-nő*, *-né* kérdéshez ez adalékul szolgál, s így vonja le a konklúziót: „Szavunk két változata 1900-ig egyöntetűen foglalkozást jelöl, és még nem tükrözi az irodalmi nyelvben idővel szükségszerűen bekövetkező differenciálódást a ’feleség’ és a ’valamilyen foglalkozású, állású nő’ jelentések között.” (1958: 541). Ez igen érdekes megállapítás a részéről, mivel úgy látszik LEHR VILMOSnak egy korábbi tanulmányából vett fél mondatából vonta le ezt a következtetést, mely szerint „... alakilag *-nő* és *-né* közt se a régiségben, se a népnelvben nincs különbség”. Viszont figyelmen kívül hagyta a tanulmány egyik legfontosabb kiindulási pontját, mely szerint a régiségben a *-nő* és a *-né* alak egyaránt feleséget jelentett, illetve a mondat befejezését is, hogy „*-nő*, *-né*-vel a régiség nem pusztán feleséget, de önálló, bizonyos foglalkozású vagy állású nőt is jelöl” (LEHR 1892: 297). A FOGARASI által is említett változás már a 18. század végétől megindult, amikor a nyelvújítási mozgalom hatására előtérbe került a tudatosság és a szándékosság a nyelvművelésben. A nyelvet vizsgálók a logikai szempontokat részesítették előnyben, így nem nézték jó szemmel, hogy ugyanaz az elem, a *-né*, kétféle képző funkcióját is ellátja: a női foglalkozásnevek képzője, s egyúttal feleségnévképző is, mivel úgy gondolták, ebből félreértések adódhatnak (PAIS 1951: 9). SZARVAS GÁBOR idéz is egy anekdotát a híres neológustól, FOGARASI JÁNOSTÓL, aki ezzel a történettel akarta bizonyítani, hogy a *-nő* és a *-né* között végre különbséget kell tenni. A rövid kis történet szerint valaki felfogadott főzőnek egy hölgyet, akinek könyvében az állt, hogy *szakácsné*, s mikor a munkaadója rákérdezett arra, hogy a férje is *szakács-e*, a nő azt felelte: „Kérem alásan, nincs

nekem férjem. – No hát maga asszony vagy leány? Elpirult de nem felelt.” (SZARVAS 1875: 208). FOGARASI szerint ez a kellemetlen kérdezősködés elkerülhető lett volna, ha nyelvünk a két alakot szabályszerűen használja, azaz ha *szakácsnő* szerepelt volna a könyvben. SZARVAS GÁBOR viszont ezt kétségbe vonja, mivel szerinte akkor is csak azt tudtuk volna meg, hogy a nő férje nem szakács, de további információk, hogy ha van neki egyáltalán férje, az mivel foglalkozik, vagy özvegy-e és más hasonló kérdésekre a válaszok nem derülnek ki. A neológianak a *-nő*, *-né* változatokat elkülönítő célkitűzéséről gúnyosan így vélekedik: „Okos ember, a hol őt kérdésre van szükség, ötször kérdez, s nem okozza a nyelvet, hogy gyámoltalan, szegény, mert nem tudja egy szótaggal a szakácsné felfogadó uraknak megmondani, hogy pl. hajadon-e még a nőszemély, van-e fogékony keble, szándéka-e tisztelni új gazdáját, stb.” (SZARVAS 1875: 209). Kijelenthetjük tehát, hogy SZARVAS GÁBOR nem látta szükségesnek különbséget tenni a két változat között. Nem látja különösebb értelmét annak sem, hogy például egy nő megnevezésén tükröződnie kellene a nemiségnek, például ha egy nő tisztel valakit, vagy bámul, akkor azt *tisztelőné*, *bámulóné* formában kellene kifejeznünk (idézi BABICS 1875: 408).

A nyelvújítás korában viszont ezt nem így gondolták. Szerették volna, ha a *-né* képző nyelvünkben mint nőnemképző funkcionál. KAZINCZY FERENC így nyilatkozott erről a kérdésről: „Noha *né* a névszók után nem egyebet tézsen, mint feleséget ... de mivel nincsen nyelvünkben olyatén végszócska, formáló szócska, mely *nőstényt* jelentene, mint ezt jelentik a Német nyelvben az *inn* ... azért az okosság azt kívánja, hogy a jóra indult szokást (Folnesics kezdéseként) ne hátráltassuk, hanem segítjük s így engedjük meg, hogy *né* annyit tévő szócska is legyen, mint a Németeknél az *inn* s így tágítsunk nyelvünkön” (NyÚsz. 237). Az ún. „nőstényítés” kiindulópontjának FOLNESICS JÁNOS LAJOS *Alvina* című, 1807-ben megjelent regénye tekinthető, melyben nyelvészeti fejtegetések is találhatók a regénybeli események mellett. Újítása abban áll, hogy különböző névszókat *-né* képzővel lát el, így jelöli a szavak nemiségét: „*őné* igen kevesett beszéltt; szerelembéli *Irigyvetéledőné*; ifjú *Felserdülttnék*; hevesenn Kezéhez fogott az *Elpirosodónénak*; elhúzta *amazné* kezét” (KOVÁCS GÉZA 1930: 388). SIPOS JÓZSEF merőben elítélte ezt a kezdeményezést, kiindulópontja szerint nyelvünkben nincs hiányosság a genusok tekintetében, s állítását azzal igazolja, hogy az élőlényeknek is

van nemek szerinti külön elnevezése fajtánként, például férfi — asszony, vő — meny, bika — tehén. Éppen ezért FOLNESICS tevékenységét csak újító viszketegségként tudja definiálni (idézi KOVÁCS 1930: 388).

Abban viszont eltérők voltak a vélemények, hogy nyelvünkben vannak-e nemek. LEHR VILMOS nem gondolja, hogy mindenféle nemi megkülönböztetés németesség lenne, szerinte ugyanis van nemi megkülönböztetés nyelvünkben, viszont nem nyelvtani, mint az indogermán nyelvekben, hanem természeti. Az élettelen dolgoknak, fogalmaknak nem jelezzük a nemét, viszont élőlényeknél külön kifejezések utalnak erre. Azt viszont elismeri, hogy nőnemképző a magyarban nincs, viszont nincs is rá szükség, mert ahol kell, ott összetétellel tudjuk kifejezni a nemet, például *leánygyermek, csődörszamár, hímoroszlán* (LEHR 1892: 295–6).

Az *Etimológiai szótár* szerint a neológus törekvés, mely a *-né* képzőt megpróbálta a nőnem jelölésére lefoglalni, kudarcba fulladt (ESz. 563), ellenben CSÜRY BÁLINT szerint nem múlt el nyom nélkül ez a kísérlet, ő például a *barátnő, színésznő, jósnő* szavak megállapodását is ennek a szélsőséges törekvésnek tudja be (1926: 280). SZIGETVÁRI IVÁN nem helyesli a nem jelzését, magyartalan megkülönböztetést lát benne, melyet a nép nem is ismer. Gyermekkorából vett példája szerint Kiskunfélegyházán egy üzlet tulajdonosának a feleségét mindenki *Mari zsidónak* szólította, nem pedig *zsidónőnek*, vagy *zsidóasszonynak* (1892: 182). LEHR VILMOS ezt a példát nem tartja bizonyító erejűnek, csupán ragadványnévnek, hasonlónak az olyan megnevezéshez, mint például: „ni a kis *cigány*”. A nemi jelzés elhagyásáról ő annyit közöl, hogy csak akkor engedhető meg szerinte, ha ismert személyről van szó, különben csak zavar származna belőle (1892: 299–300).

MIKOLA GYULA szerint az indogermán nyelvekben is egyre inkább a nemek elkopása figyelhető meg, ezért ő visszásnak érzi, hogy éppen a nemeket nem ismerő magyar nyelvben tűnnek fel az olyan összetételek, mint *elvtársnő, barátnő, királynő*, s válnak egyre megszokottabbá. Germanizmusnak véli az ilyen kifejezéseket (1950: 441). NAGY J. BÉLA is hasonlóan vélekedik a nőstényítésről, azaz mellőznünk kell nyelvünkbeli az *őné* típusú szavakat, s meg kell elégednünk az *ő* személyes névmással, s az élőlényeknél a két nemet megkülönböztető külön szavakkal (1963: 36).

Visszatérve a *-nő* és a *-né* kérdéséhez, BABICS KÁLMÁN szerint csak az önkény befolyásolja azt, hogy éppen melyik változatot használjuk. Azt azért hozzáteszi, hogy nem tartja szerencsésnek *grófné* helyett *grófnőt* mondani, mivel a hétköznapi beszédben inkább a *-né* az elterjedtebb alak (*szakácsné*), függetlenül attól, hogy a hölgy férjezett-e vagy sem (1875: 408).

BEKE ÖDÖN a két alakváltozat különbségéről szólva azt állapítja meg, hogy miután a *-né* képzővé vált, a vele képzett szavak vagy általában nőt jelöltek (pl. Molnár Albertnél, 1618: *jövendő mondóné*; Apollonius krónikájában, 1722: *vén asszonyné* 'egy vénasszony'), vagy feleséget (Corpus Gramm.-ban: *hercegné*, azaz *herceg nője*). Ugyanakkor régen még nem tettek különbséget a két alak között, a *nő* is szerepelt ugyanúgy összetételekben, létezett *táncolónő* és *táncolóné* forma is (1950: 375–76). SÁNDOR ISTVÁN a 18. század végén a két alakváltozatot szemügyre véve megállapítja, hogy helytelen a *-né*-s formák használata például a *mosóné*, *szakácsné*, *barátné*, *énekesné* esetében, mert „...ezek Magyarban Mosónak, Szakátsnak, Barátnak s Énekesnek Feleségét jelentik. Ugyanis régenten Magyarban a Nő annyit tett, mint Feleség... Most a Nőt Magyarban Né által mondjuk ki, úgymint Szabóné, Vargáné...” (idézi PAIS 1951: 9).

A foglalkozásnév-képző *-né*-t tehát kezdte felváltani a *nő* változat, s ebben az irodalmi nyelvet alakító tudatossága játszott szerepet. A két alakváltozat történetük során mindig más jelentésárnyalatot viselt, mint ahogyan már volt róla szó, a 19. század első harmadában a *nő* szót használták a hites feleség megnevezésére előkelő körökben (pl. Bajza Józsefnél: *Édes jó nőm*). Az 1848-as szabadságharc után azoknak a feleségeknek a nevében, akik férjük nevét viselték, szintén nem a *-né* képző volt jelen, hanem a *-nő*: *Mocsáry Lajosnő*, *Özvegy Gróf Zichy Istvánnő*. A *nő* tehát egy időre háttérbe szorította a *né*-t, KERTÉSZ MANÓ ennek a jelenségnek egészen egyszerű magyarázatát adja: „... csak nem lehet Gróf Zichy Istvánnőt feleség mivoltában úgy emlegetni, mint a *szakácsné*t, *mosóné*t vagy Kisistók Vendelnét!” (1937: 53–4). A *nő*-s formák azért nem mindenhol terjedtek el, a népnyelv például ragaszkodott a *né*-t tartalmazó alakokhoz is, s a *mosóné*, *szakácsné*, *varróné* foglalkozásnevekben megőrizte őket (PAIS 1951: 11). CSÜRY BÁLINT vizsgálódásai során úgy tapasztalta, hogy Erdélyben még az ő korában is elterjedt szokás volt a *-né* képző használata 'nő' jelentésben, nem pedig 'feleség, asszony'

jelentésben. Példái is ezt igazolják: *cigányné* 'cigányasszony', *zsidóné* 'zsidóasszony', *oláhné* 'oláhasszony' (hivatkozik rá PAIS 1951: 11).

A *mai magyar nyelv* a kevésbé választékos köznyelvhez köti a *-né* foglalkozásnév-képzőként való használatát (pl. *szakács-né* 'szakács-nő'). A *-né* asszonynévképzőt emellett gyakori és termékeny képzőnek tartja, mely bármely férfit jelentő tulajdonnévhez hozzátehető (MMNy. 143).

A *-né* asszonynévképző jövője

Egyidejűleg a nők közéletben betöltött szerepének a növekedésével szükségessé vált, hogy foglalkozásukat vagy például hivatali címüket megkülönböztessék a férfiakétól, s ezért széles körben elterjedtek az alábbi formák: *igazgatónő*, *postamesternő*, *tanítónő*, *írónő*, melyekben már megfigyelhető a *-né*-től való szándékos megkülönböztetés, azaz ahogyan már említettük, a *nő* szó lefoglalása a foglalkozásnév-képzőnek. Ahogyan a nyelvújítás korában a *-né* képzővel próbálták meg jelölni a nőnemet, úgy a 20. században ezt a szerepet egyöntetűen a *-nő* vette át (SZYL MIKLÓS 1950: 445).

Azonban a foglalkozásneveknél a nemiséget jelölő *-nő*, *-né* mellett (*mosónő*, *mosóné*) megmaradt egy olyan típusú használat is, melyből nem derül ki, hogy milyen nemű a foglalkozást űző személy: „Leánya, Somló Sári igen tehetséges *szobrász*, ki ismételve magára vonta a kritika figyelmét.” (KEMENES PÁL 1918: 205). FERENCZY GÉZA erről a jelenségről KEMENESSel együtt úgy vélekedik, hogy ha a név jelzi, hogy nőről van szó (*Varga Lídia*), akkor felesleges a foglalkozást jelölő szón a nemiséget jelölni. A helyes megnevezés például: Varga Lídia *tanító*. A nemiség jelölésére csak akkor van szükség, ha az a mondatból nem derül ki, például: Találkoztam egy *tanítónő*vel (1957: 369).

Ez a jelenség összefüggésben lehet a nőknek pusztán vezetéknevükön való megnevezésével, mely nem csupán nyelvészeti kérdésként merült fel, hanem társadalomtörténeti kérdésként is. A magyar nyelvtudományban 1961-ben hosszú és heves vita bontakozott ki, amely megosztotta a nyelvészeket is. A vita tárgyát többek között az képezte, hogy az asszonyok névviselése milyen formában helyes, a nyelvszokásnak mi felel meg, illetve hogy a megváltozott magyar nyelvszokás és a

nő közéletben betöltött szerepének a fejlődése idézte-e elő azt a nyelvi jelenséget, mely szerint egy *Kovács Anna* nevű nőt pusztán családnévén, a keresztnévét elhagyva *Kovács*-ként nevezünk meg. A vita eredményeképpen az állapítható meg, hogy nem hibáztatható a terjedő nyelvszokás, s nem nyelvhelyességi, hanem stilisztikai kérdésként fogható fel az, hogy hogyan nevezzük a nőket (MMNy. 27).

A szocialista társadalmi berendezkedés idején KAHÁNA MÓZES a *-né* asszonynévképzőket a „reakciós, társadalomellenes hagyományok” közé sorolta, úgy vélekedett róla, hogy szerte a világban, ha az emberek megismerik ezt a képzőket „fejüket csóválják, alig hiszik el, hogy szocialista-kommunista hazánkban az asszony hivatalosan csak mint férje birtoka és függeléke szerepel” (idézi FERENCZY GÉZA 1972: 465). FERENCZY ezzel a véleménnyel nem ért egyet, ő nem tapasztalt efféle hozzáállást többféle nációbeli tanítványai részéről, s nem tartja végrehajthatónak KAHÁNA azon követelését sem, mely szerint a *-né* képzőt fel kellene számolni (i. m. 466). Túlzásnak véli azt a véleményt is, mely szerint korábban, melyben kivételes szerepet kap a nők egyenjogúságának a hangoztatása, a *-né* képzővel létrehozott asszonynevek „a nő teljes személytelenségét” okozták. Mint mondja, a nők döntésére van bízva, hogy milyen névformát választanak, miután férjhez mennek, így nem helytálló ez a kijelentés (i. m. 469).

A nők megnevezéséhez kapcsolódva, a *-né* asszonynévképző jövőjére nézve érdekesnek bizonyul HEXENDORF EDIT véleménye is a tárgyalt képző használatáról. Ő szintén úgy véli, hogy a feleségnévképzős névformát társadalmi okok teremtették, a nők alárendelt társadalmi helyzete okozta a két nem megnevezésének különbségeit. Az új névforma létrejöttével viszont megszűnt az egyének egyenrangú megnevezésének lehetősége egyrészt a férfiak és nők között, másrészt pedig a felnőtt nők között is. A legfontosabb lépés szerinte is ezen a téren az, hogy eleget téve a „társadalomfejlődés igényének”, mely szerint mindenkit egységes alapon kell megnevezni, meg kell szüntetni a nők asszonynevét, a hagyományos *-né* képzővel létrehozott alakot, mely mostanra inkább akadályozza a személynévrendszer egységesítését (1963: 432). Nyelvünk természetét, és a *-né* asszonynévképzőnek termékeny egytagú képzőként betöltött szerepét ismerve, erre a változásra egyhamar biztosan nem kerül majd sor, ez a kérdés napjainkra már igen csak elévült.

Irodalom

- BABICS KÁLMÁN (1875), Nyelvtudományi irodalom. 31. *Nő és né: Nyr.* 4: 404–11.
- BÁRCZI GÉZA (1953), A szóvégi *á, é, í* megrövidülésének kérdéséhez: *MNy.* 49: 324–35.
- BEKE ÖDÖN (1928), *Nő, -né: Nyr.* 57: 95.
- BEKE ÖDÖN (1950), *Nő és neje: Nyr.* 74: 373–376.
- BEKE ÖDÖN (1951), *Nő: Nyr.* 75: 473.
- BUDENZ JÓZSEF (1867), A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések: *NyK.* 6: 439–440.
- BUDENZ JÓZSEF (1873–1881), *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* Bp.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS: *A magyar nyelv szótára I–IV.* Pest. 1867.
- CSÜRY BÁLINT (1926), A *-nő (-né)* történetéhez.: *MNy.* 22: 280–1.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *Magyar történeti szóalaktan. II. A magyar szóképzés története.* Bp.
- ESz. = ZAICZ GÁBOR (főszerk.), *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Bp. 2006.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND (főszerk.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II.* Bp. 1993–1994.
- FERENCZY GÉZA (1957), Varga Lídia *tanító vagy tanítónő?: Nyr.* 81: 369.
- FERENCZY GÉZA (1972), Férjes nőink névviseleése és egyenjogúsága: *MNy.* 68: 462–71.
- FOGARASI MIKLÓS (1958), Markotányos: *MNy.* 54: 537–43.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1898), A jelenkori nyelvészet alapelvei: *Nyr.* 27: 339–43.
- HALÁSZ IGNÁCZ (1903), A magyar szófejtés és történeti fejlődése: *NyK.* 33: 1–44.
- HEXENDORF EDIT (1963), A nőket jelölő névformák használatának kérdéséhez: *Nyr.* 87: 422–35.
- JUHÁSZ JENŐ (1934), *Nőstény: MNy.* 30: 91–3.
- JUHÁSZ JENŐ (1937), *Szép: MNy.* 33: 310–15.
- KEMENES PÁL (1918), A *nő, néről: MNy.* 14: 205.
- KERTÉSZ MANÓ (1909), *Nő, né: Nyr.* 38: 122–23.
- KERTÉSZ MANÓ (1937), Az eufémizmus: *Nyr.* 61: 51–4.

- KISPÁL MAGDOLNA (1938), Napszakok nevei az ugor nyelvekben: *MNy.* 34: 141–52.
- KOVÁCS GÉZA (1930), Folnesics „nőstényítés”-éhez.: *MNy.* 26: 387–8.
- A. KÖVESI MAGDA (1956), Taglalás és összefoglalás nyelvünkben: *Nyr.* 80: 18–26.
- LAKÓ GYÖRGY (1941–43), Egy magyar szócsalád eredetéről: *NyK.* 51: 165–73.
- LAZICZIUS GYULA (1941–43), Átmeneti szókatóriák: *NyK.* 51: 14–25.
- LEHR VILMOS (1892), A ,nő’ és ,né’ használatához: *Nyr.* 21: 295–300.
- MELICH JÁNOS (1920), Dézs: *MNy.* 15: 125–127.
- MGr. = KESZLER BORBÁLA (főszerk.), *Magyar grammatika.* Bp. 2000.
- MIKOLA GYULA (1950), Elvtársnő és társai: *Nyr.* 74: 441–2.
- MMNy. = BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv.* Bp. 1968.
- MNyT. = BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Bp. 1967.
- MSzFE. = *A magyar szóképzlet finnugor elemei. Etimológiai szótár 1–3.* Szerk. LAKÓ GYÖRGY, RÉDEI KÁROLY, K. SAL ÉVA. Bp. 1967–1981.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF (főszerk.), *Magyar tájszótár.* Bp. 2003.
- NAGY J. BÉLA (1936), Levélszekrény. N. I.-nek: *MNy.* 32: 142–3.
- NAGY J. BÉLA (1963), Hogy nevezzük a nőket?: *Nyr.* 87: 30–8.
- NYÍRI ANTAL (1937), Nőstény: *MNy.* 33: 173.
- NyKk. = GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS (főszerk.), *Nyelvművelő kézikönyv. I–II.* Bp. 1985.
- NyÚsz. = SZILY KÁLMÁN, *A magyar nyelvújítás szótára.* Teljes kiadás (első és második rész). Bp. 1908.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND (szerk.), *Magyar nyelvtörténeti szótár.* Bp. 1891.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN, *Magyar oklevél-szótár.* Szerk. ZOLNAI GYULA. Bp. 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ (1951), A -né képzők: *MNy.* 47: 1–12.
- PAIS DEZSŐ (1956), A szódarabok funkcionális megelevenedése: *MNy.* 52: 401–7.
- RUZSICZKY ÉVA (1956), Zászlaja–zászlója: *Nyr.* 80: 502–4.
- SIMAI ÖDÖN (1911), Adatok nyelvünk újabb fejlődéséhez: *MNy.* 7: 88–90.
- SIMONYI ZSIGMOND (1905), *A magyar nyelv.* Bp.

- StrNyt. = KIEFER FERENC (szerk.) (2000), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Bp.
- SZARVAS GÁBOR (1875), A nyelvújítás apológiája: *Nyr.* 4: 205–10.
- SZIGETVÁRI IVÁN (1892), Mari zsidó: *Nyr.* 21: 182.
- SZILASI MÓRICZ (1895), Vogul szójegyzék: *NyK.* 25: 304–46.
- SZINNYEI JÓZSEF (1890), Szómagyarázatok. Leány: *Nyr.* 19: 1–4.
- SZINNYEI JÓZSEF (1920), *Magyar Nyelvhasználat*. Hatodik, javított és bővített kiadás. Bp.
- SZYL MIKLÓS (1950), Olvasás közben: *Nyr.* 74: 444–7.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Bp. 1941.
- SZŐREGHI = KÁLMÁNY LAJOS (1883), Válaszok: *Nyr.* 12: 373.
- TECHERT JÓZSEF (1942), Az átmeneti szó kategóriák kérdéséhez: *MNy.* 38: 254–67.
- TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Bp. 1970.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1992.
- ÚMNyt. = É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Bp. 1998.
- ZIBRINYI GYULA (1875), *Nő, né*: *Nyr.* 4: 172–3.